

The Quarterly Journal of Islam and Social Studies

Vol. 7 • No. 3 • Winter, 2019 • Issue 27

Received: 23/11/2019

Accepted: 19/02/2020

Doi: 10.22081/jiss.2020.68463

Factors Affecting Social Capital Based on the Concepts of the Holy Quran

(Case Study: Experts of Quran and Hadith University, Qom)

Reza Esfandiari¹

Somayeh Qajari²

Ahmad Mohammadifard³

Abstract

The objective of this study is to identify and prioritize the factors affecting social capital based on the concepts of the Holy Quran from the viewpoints of Experts of Quran and Hadith University in Qom. The population and statistical sample of the current study consisted of some managers of Quran and Hadith University in Qom. The research has been conducted through data grounded method. In the theoretical foundations of the study, it has been dealt with social capital, the constituent elements of social capital and the category and subcategory of social capital, and the experts of Quran and Hadith University in Qom have been interviewed to reach the social capital categories and then the concepts have been determined after three stages of coding. The findings show that the most important factors affecting social capital among the factors identified in this study are: public trust in society, social trust, brotherhood, Infaq (charity), consultation with others, social reform, social communication, social solidarity, cooperation and collaboration.

Keyword

Social capital, social trust, social cooperation, social communication, and the concepts of the Qur'an.

---

1. Associate professor, department of Jurisprudence and Usul, Islamic Sciences and Culture Academy.
r.eslami@isca.ac.ir.

2. Assistant professor, governmental management, Islamic Azad University of Naraq.
somayeghajari@gmail.com.

3. M.A in governmental management, a.mohammadifard@isca.ac.ir.

عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی بر اساس مفاهیم قرآن کریم (مورد مطالعه: خبرگان دانشگاه قرآن و حدیث قم)

* رضا اسفندیاری

** سمیه قجری

*** احمد محمدی فرد

چکیده

هدف این پژوهش، شناسایی و اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی بر اساس مفاهیم قرآن کریم از دیدگاه خبرگان دانشگاه قرآن و حدیث قم است. جامعه و نمونه آماری پژوهش حاضر را برخی مدیران دانشگاه قرآن و حدیث قم تشکیل داده‌اند. پژوهش به روش داده‌بنیاد انجام شده است. در مبنای نظری پژوهش حاضر، به بحث در مورد سرمایه اجتماعی، عناصر تشکیل‌دهنده سرمایه اجتماعی و مقوله و زیرمقوله سرمایه اجتماعی پرداخته شده و برای رسیدن به مقوله‌های سرمایه اجتماعی با خبرگان دانشگاه قرآن و حدیث قم مصاحبه صورت گرفته و پس از سه مرحله کدگذاری مفاهیم مورد نظر مشخص گردیده است. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد مهم‌ترین عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی در بین عوامل بیان‌شده در این پژوهش، به ترتیب شامل حُسن ظن عمومی در جامعه، اعتماد اجتماعی، اخوت و برادری، انفاق و بخشش، مشورت با دیگران، اصلاح‌گری اجتماعی، ارتباطات اجتماعی، همبستگی اجتماعی و همکاری و تعاون است.

کلیدواژه‌ها

سرمایه اجتماعی، اعتماد اجتماعی، همکاری اجتماعی، ارتباطات اجتماعی و مفاهیم قرآن.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۸/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۳۰

r.eslami@isca.ac.ir

* دانشیار گروه فقه و اصول پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

somayeghajari@gmail.com

** استادیار مدیریت دولتی دانشگاه آزاد اسلامی نراق، ایران.

a.mohammadifard@isca.ac.ir

*** کارشناسی ارشد مدیریت دولتی (نویسنده مسئول).

بیان مسئله

بعد از عبور از هزاره دوم و پا گذاشتن به هزاره سوم که به زعم صاحب نظران پایان عصر اضطراب (Anxiety) و آغاز عصر افسردگی (Depression) بشر است (مورفی، ۱۳۹۱: ص ۳۷)، مفاهیم جدیدی در حوزه‌های میان‌رشته‌ای ظهور یافته‌اند که از آن جمله مقوله و مفهوم سرمایه اجتماعی (Copital) است که مورد توجه پژوهشگران حوزه‌های مختلف قرار گرفته است (خنیر، باباییان و طاهری‌نژاد، ۱۳۹۴).

سرمایه اجتماعی شامل حجم و کیفیت روابط میان انسان‌ها است که همکاری میان افراد را تسهیل می‌کند. مفهوم سرمایه اجتماعی، از مفاهیم بسیار مهمی است که در سه دهه اخیر در بسیاری از علوم انسانی نظیر اقتصاد، مدیریت، علوم اجتماعی و علوم سیاسی مطرح و به کار گرفته شده است. براساس نتایج تحقیقات متعددی که از سال ۱۹۸۸ میلادی در مورد توسعه کشورهای جهان انجام شده، سرمایه اجتماعی تأثیر عمده‌ای در توسعه و پیشرفت جوامع دارد (افسری، ۱۳۹۰: ص ۶۲-۹۷).

همچنین سرمایه اجتماعی با گسترش آگاهی، کاهش هزینه‌های تعامل و تقویت رفتار دوطرفه منافی را برای جامعه ایجاد می‌کند که سایر وجوه توسعه به نحو بارزی به این به این مفهوم وابسته است، زیرا سرمایه اجتماعی، روابط و پیوندی است که کل جامعه را به هم ربط داده و به طور گسترده منبعی در نظر گرفته می‌شود که همیاری گروه‌ها را تسهیل می‌کند. ارزش‌ها و روابط اجتماعی مشکلات کنش جمعی مردم را حل می‌کنند و به آنان امکان می‌دهند که از سود به جهت خیر عمومی صرف نظر کنند.

در یک جمع‌بندی در مورد سرمایه اجتماعی می‌توان گفت ادبیات تولیدشده در زمینه سرمایه اجتماعی طی دو دهه اخیر، تمامی مشخصات یک مفهوم را دارد.

تعداد مطالعات منتشرشده در این حوزه به سرعت در حال رشد است؛ ولی هنوز اجماع گسترده‌ای در میان محققان در مورد تعریف‌های کلیدی به دست نیامده است. مطالعات تجربی هنوز به شدت محدود به کشورهای اروپایی و بیشتر از آن، امریکای شمالی است. همچنین بحث سرمایه اجتماعی در ایران هنوز در مرحله جنینی است آثار موجود به فارسی، محدود به معدودی مصاحبه یا گفتار گونه و نیز چند اثر ترجمه شده است (کاظمی‌پور، ۱۳۸۳: ص ۳۴-۳۶).

با این حال پرسش اساسی این است که با وجود اهمیت و جایگاه سرمایه اجتماعی در دستیابی سریع تر جامعه و سازمان‌ها به اهدافشان، در کشور ما هنوز نگاهی جامع از رویکردها و تعابیر مبتنی بر نگاه درون‌دینی و بومی به سرمایه اجتماعی نشده است؛ درحالی که با تغییر نگاه غربی به اسلامی، موجب توسعه و بستری مناسب جهت تقویت سرمایه اجتماعی متناسب با فرهنگ دینی جامعه اسلامی می‌شود.

شواهد متعدد در سطح دنیا و در میان ادیان مختلف، بیانگر آن است که دین می‌تواند موتور مولد برای سرمایه اجتماعی باشد (لیخترمن^۱، ۲۰۱۵: ص ۲۴۱-۲۶۱؛ امین بیدختی و شریفی، ۱۳۹۲: ص ۴۷-۶۹، جنونگ^۲، ۲۰۱۰: ص ۱۴۲-۱۶۰، ولش^۳، سیکینگ^۴، سارتین^۵ و باند^۶، ۲۰۰۴: ص ۳۱۷-۳۴۳؛ بان^۷ و وود^۸، ۲۰۰۴: ص ۶۳۶-۶۵۲؛ نوریس^۹ و اینگلهارت^{۱۰}، ۲۰۰۴).

در جامعه هنوز این پدیده در حد کافی نهادینه نشده و صورت عینی به خود نگرفته است. قرآن کریم به‌عنوان کامل‌ترین کتاب آسمانی، برنامه‌ای جامع برای انسان در عرصه اجتماعی دارد. مثلاً در بعضی از آیات الهی مانند: (انعام: ۱۵۳ و ۱۵۹؛ آل‌عمران: ۱۰۳ - ۱۰۵؛ حجرات: ۱۰؛ مائده: ۲؛ انفال: ۴۶ و...) خداوند انسان‌ها را به تشکیل اجتماع اسلامی بر اساس اتحاد و اتفاق و کسب منافع مادی در جهت سعادت زندگی اجتماعی فرامی‌خواند؛ چراکه خداوند آن را با توجه به فطرت بشر فرستاده است. واقعیت‌های فطری مانند حقیقت‌خواهی، کمال‌جویی و زیبایی‌خواهی دائمی هستند، نه زائل‌شدنی. آیات الهی به‌طوردائم به انسان هویت می‌بخشند و به زندگی او معنا می‌دهند و هیچ‌چیز جایگزین آن نمی‌شود. همه

1. Lichterman
2. Jeong
3. Welch
4. Sikkink
5. Sartin
6. Bond
7. Bu nn
8. Wood
9. Norris
10. Inglehart

آنهايي که رنگ مذهب دارند، مانند شخصيت‌ها، مناسبت‌ها و اماکن مذهبي، نقش مهمی در تحرک اجتماعی و مشارکت عمومی دارند و این مهم در جامعه ایران نیز ملموس است. قرآن کریم سعی دارد انسان‌ها را همسو کند، سامان بخشد و به هم نزدیک کند و بین آنان اتحاد ایجاد کند.

دانشگاه علوم و حدیث قم به عنوان جامعه‌ای که برای آزمون مدل تحقیق در نظر گرفته شده، با توجه به آیات قرآن و دستورالعمل‌های نجات‌بخش و سعادت‌آفرین با اصل قرارداد آموزش علوم حدیث، اهداف بلندی را تاکنون دنبال کرده که از آن جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد:

۱. بسط و گسترش دانش‌های قرآنی و حدیثی؛
  ۲. انسجام‌بخشیدن به آموزش‌های حدیثی؛
  ۳. تربیت استادان و پژوهشگران علوم قرآن و حدیث؛
  ۴. ایجاد ارتباط میان تحصیلات حوزوی و دانشگاهی در زمینه قرآن و حدیث؛
  ۵. تربیت و تأمین نیروی انسانی متخصص برای تدریس، تحقیق و تبلیغ؛
  ۶. فراهم آوردن امکانات برای ارتقای سطح علمی - فرهنگی کارشناسان سازمان‌های دولتی و نهادهای اسلامی در زمینه مسائل مختلف اسلامی.
- پژوهش حاضر به شناسایی و اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی بر اساس مفاهیم قرآن کریم از دیدگاه خبرگان و آزمون مدل به‌دست آمده در دانشگاه قرآن و حدیث قم پرداخته است تا میزان اهمیت آن مشخص گردد.

۱. ادبیات نظری و پیشینه

سرمایه اجتماعی مفهومی است که در سال‌های اخیر وارد حوزه علوم اجتماعی و اقتصادی شده و از این منظر دریچه تازه‌ای را در تحلیل و علت‌یابی مسائل اجتماعی و اقتصادی گشوده است. در این زمینه صاحب‌نظران و دانشمندان مطالعات وسیعی کرده‌اند و تعریف‌های متعددی از سرمایه اجتماعی ارائه شده است که مهم‌ترین این تعریف‌ها در جدول ۱ آمده است (طاهری‌نژاد، ۱۳۹۴).

جدول ۱. تعریف سرمایه اجتماعی از دیدگاه برخی صاحب نظران

صاحب نظران	تعریف سرمایه اجتماعی
بیکر ^۱	منبعی که افراد از ساختارهای مشخص اجتماعی به دست می آورند و سپس برای تعقیب منافعشان استفاده می کنند و آن به وسیله تغییر در روابط میان افراد ایجاد می شود.
برت ^۲	دوستان و همکاران که از طریق آن افراد فرصت هایی برای استفاده از سرمایه مادی و انسانی دیگران به دست آوردند.
کلمن ^۳	نوع خاصی از منابع اجتماعی که در دسترس کنشگران قرار می گیرد و خلاف دیگر انواع سرمایه ها در ساختار روابط میان کنشگران تعبیه شده است.
فوکویاما ^۴	به سادگی سرمایه اجتماعی را می توان مجموعه ای از ارزش ها یا هنجارهای رسمی تعریف کرد که اعضای گروه مشترکاً به آن باور دارند و همکاری بین آنها را مجاز می کند.
پوتنام ^۵	ویژگی های سازمان های اجتماعی مانند شبکه ها، هنجارها و اعتماد که همبستگی و همکاری برای منافع دوسویه را تسهیل می کنند.
ناهاپیت و گوشال ^۶	جمع منابع بالقوه و بالفعل در دسترس افراد ناشی شده از شبکه روابط متعلق به فرد یا واحد اجتماعی؛ در نتیجه سرمایه اجتماعی هم شامل شبکه و هم شامل دارایی هایی است که احتمال بسیج شدن آن از طریق شبکه وجود دارد.
پنر ^۷	شبکه ای از روابط اجتماعی که رفتار افراد و در نتیجه رشد اقتصادی را تحت تأثیر قرار می دهد.

1. Baker.

2. Burt.

3. James Colman.

4. Fukuyama.

5. Robert Patnam.

6. Nahapiet & Goshal.

7. Pennar.

صاحب‌نظران	تعریف سرمایه اجتماعی
ول کاک ^۱	اطلاعات، اعتماد و هنجارهای متقابل که در شبکه‌های اجتماعی یک فرد قرار می‌گیرد.
ملر ^۲	سرمایه اجتماعی شبکه‌ای از جوامعی است که در انتقال دانش و منابع با هم سهیم هستند.
اسپلبرگ ^۳	سرمایه اجتماعی به‌عنوان یک منبع اجتماعی در روابط میان افراد یافت می‌شود و دربرگیرنده شبکه‌های اجتماعی، ساختار حمایتی، مشارکت اجتماعی، مدنی و سیاسی و همچنین اعتماد بین افراد و نظام‌های اجتماعی است.

با جمع‌بندی نظریات ابراز شده می‌توان سرمایه اجتماعی را مجموعه‌ای از شبکه‌ها، هنجارها، ارزش‌ها و درکی دانست که همکاری درون گروه‌ها و بین گروه‌ها را در جهت کسب منافع متقابل تسهیل می‌کند.

در قرآن کریم تعریف سرمایه اجتماعی به‌صورت مستقیم نیامده است؛ اما دستور اکید آیات الهی مبنی بر حفظ وحدت، برقراری رابطه اخوت و برادری بین اقشار گوناگون، اخلاق‌مداری و ترویج روحیه دگرخواهی، پرهیز از انواع عوامل اختلاف‌زا مانند قبیله‌گرایی، نژادپرستی، نظام طبقاتی و انواع عصیت‌ها و ... به‌عنوان مؤلفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی محسوب می‌گردند.

۲. مؤلفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی

مؤلفه‌ها و شاخص‌های زیادی در سرمایه اجتماعی وجود دارند که در جامعه تأثیرگذارند و موجب رشد و تعالی جامعه می‌شوند؛ بنابراین در یک جمع‌بندی می‌توان سرمایه اجتماعی را در چهار بُعد اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی تقسیم کرد که در جدول ۲ به آن اشاره می‌شود:

1. Woolcock.

2. Mellor.

3. Spiller berg.

جدول ۲: مؤلفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی (آدمی، ۱۳۹۶)

مؤلفه‌ها	پرسش‌های شناسایی شاخص‌ها
اعتماد	اعتماد به بیشتر مردم، اعتماد به دقت و صحت کار دیگران، به همکاران، اعتماد به همسایه‌ها، اعتماد به اخبار رسانه‌ها، اعتماد به پلیس، اعتماد به دولت و...
روابط متقابل	دوستی با همکاران، باور کمک به دیگران، کمک‌گرفتن از دیگران، شرکت در مراسم اجتماعی و...
مشارکت	عضویت در باشگاه‌های ورزشی، تصمیم‌گیری در محل زندگی، شرکت در پروژه‌های محلی، پیگیری مسائل محل و شهر استان و کشور، تمایل به کاندیدشدن در انجمن ساختمان و محل و شهر و...
آگاهی عمومی	اطلاع از تنوع رسانه‌ها، مشارکت اطلاعاتی با افراد خارج از خانه، تولید اطلاعات، میزان سعی در کشف واقعی بودن اطلاعات اطلاع از وضعیت محل، اطلاع از آخرین کتاب‌ها و فیلم‌های تولیدشده و...
آموزه‌های اخلاقی	میزان باور به صداقت و درستی، منفور بودن کار خلاف قانون، باور به عدالت، توجه به مصلحت عامه و...
مسئولیت اجتماعی	باور به جمع به جای فرد، مسئول بودن در برابر دیگران اجرای کار با هدف کمک به جامعه، نگاه به کل کار به جای جزئی‌نگری، باور به جبران زیان وارده به اجتماع و...
مقررات رفتاری	احترام به باورهای دیگران، باور به رعایت عرف، رعایت قوانین و...
نرم‌ها و هنجارها	صرفه‌جویی، غرور، احترام به دیگران، نوآوری، مدرک تحصیلی و...
ارزش‌ها	تحصیلات، شرکت در کارگروه، وجود روحیه تعاون، باور به کرامت انسانی و...
دین و ایدئولوژی	باور به دین، اعتقادات مذهبی، پایبندی و تعهد به دین، فداکاری دینی و...
نمادها	تا چه اندازه نمادها را می‌شناسید، سمبل‌ها چیستند و...
امنیت	امنیت محله، سابقه حمله در محیط، باور به امنیت اجتماعی و...
قانون‌مداری	رعایت قانون، باور قانون، رعایت عدالت و...
رسانه‌ها	نقش رسانه‌ها، سانسور در رسانه‌ها، باور مردم به رسانه‌ها و...
ارزش روز شرکت	قیمت‌ها، دارایی‌ها، بورس‌بازی، بازار رقابت و...
میزان هزینه‌ها	میزان هزینه، بودجه، تخصیص منابع و...

جدول بالا نشان می‌دهد سرمایه اجتماعی دارای ابعاد و مؤلفه‌های فراوانی متناسب با فرهنگ هر جامعه است. مؤلفه‌هایی چون اعتماد، مشارکت در نهادهای مدنی و مؤسسات خیریه، ارتباطات مناسب با دیگران، تعهد و مسئولیت، همکاری و روحیه کار گروهی و احساس هویت جمعی در این زمینه مدنظر است.

۳. مؤلفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی در قرآن کریم

آیات متعددی را می‌توان مطرح کرد که در آنها به نوعی به مسئله سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌ها و شاخص‌های آن اشاره شده است. در زیر به‌طور خلاصه به برخی از این مؤلفه‌ها و شاخص‌ها اشاره می‌گردد.

مؤلفه	توضیحات
اخوت و برادری	انسان‌ها موجودی کمال‌گرا هستند که حصول این کمال در گرو زندگی اجتماعی آنان است. از تعالیم دینی برداشت می‌شود که عزت و شکوه اجتماع مسلمانان در گروه الفت دل‌های افراد آن است (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ص ۲۷۴). از نظر علامه طباطبایی، بنابر عبارت «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» در آیه ۱۰ سوره حجرات، خداوند قانونی را در بین مسلمانان مؤمن تشریح می‌کند و نسبی را برقرار می‌سازد که قبلاً برقرار نبود و آن نسبت برادری است که آثار شرعی و حقوقی قانونی نیز دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸: ص ۴۷۱).
ایمان	ایمان دل‌ها را به یکدیگر نزدیک و مهربان می‌کند و بذر دوستی و عشق و محبت به یکدیگر را در دل‌ها می‌افشاند و جامعه ایمانی را بر هدف واحد موضوع مشترک گرد می‌آورد: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا؛ کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده‌اند، به‌زودی [خدای] رحمان برای آنان محبتی [در دل‌ها] قرار می‌دهد» (مریم: ۹۶).
همگرایی	قرآن از روح همگرایی در جامعه ایمانی خبر می‌دهد و هرگونه کناره‌گیری و عزلت‌نشینی را نادرست می‌داند و با ارائه راهکارهایی مؤثر، از همه خواسته تا فعالانه در

توضیحات	مؤلفه
<p>جامعه حضور یابند و در یافتن جامعه‌ای ممتاز از هیچ کوششی دریغ نوزند: «صَابِرُوا وَرَابِطُوا؛ ایستادگی ورزید و مرزها را نگهداری کنید»، «أَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ؛ در راه خدا انفاق کنید»، «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ؛ درحقیقت مؤمنان با هم برادرند؛ پس میان برادرانتان را سازش دهید» (حجرات: ۱۰).</p>	
<p>از مؤلفه‌های روابط اجتماعی در قرآن، دوستی مسلمانان و مواسات اهل ایمان با یکدیگر است؛ زیرا به استناد آیه «رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ» (فتح: ۲۹)، دوستی و مهرورزی با دیگران از ویژگی‌های اهل ایمان است. امام صادق ۷ می‌فرماید: یکی از معیارهای شیعه بودن، دوستی و مواسات با برادران دینی است (مجلسی، ۱۴۰۳: ص ۳۹۱) و نیز موجب راحتی جان دادن است (همان: ص ۳۹۶). علی ۷ نیز می‌فرماید: دوستی و مواسات با برادر دینی رزق و روزی را افزایش می‌دهد (همان: ص ۳۹۵).</p>	دوستی و مواسات
<p>قرآن کریم از انسان‌ها خواسته با هم متحد باشند و به دور از تفرقه و اختلاف، زندگی اجتماعی خوبی داشته باشند (انعام: ۱۵۳ و ۱۵۹؛ آل عمران: ۱۰۳ و ۱۰۵؛ انفال: ۴۶)؛ (طباطبایی، ۱۳۴۵، ج ۴: ص ۱۶۰-۱۶۲). امام صادق ۷ فرمود: «المؤمن اخو المؤمن كالجسد الواحد، ان اشتكى منه وجد ألم ذلك في سائر جسده؛ مؤمن برادر مؤمن است مانند پیکری واحد که هرگاه عضوی از آن به درد آید، دیگر اعضای آن نیز دردمند می‌گردد». (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳: ص ۲۴۲).</p>	وحدت و انسجام
<p>اصل روابط اجتماعی که تجلی جامعه‌های نمونه و آرمانی است، از جایگاه خاص و اهمیتی ویژه برخوردار است. مثلاً هر چند برادری تنها در سایه ایمان انجام می‌یابد و تا ایمان نباشد، اخوت ایمانی شکل نمی‌گیرد، گاه کمال یعنی ایمان که بستری مناسب برای شکل‌گیری و گسترش اخوت است بسته به برقراری اخوت و دوستی میان برادران ایمانی است چنان‌که پیامبر اکرم ۹ فرمود: «لایکمل عبد حقیقه الايمان حتى یحب أخاه» (مجلسی، ۱۴۰۳: ص ۲۳۶)؛ هیچ بندهای حقیقت ایمان را کامل نمی‌کند مگر آن که برادرش را دوست دارد.</p>	روابط اجتماعی

مؤلفه	توضیحات
مشورت	قرآن کریم خطاب به پیامبر اسلام ﷺ می‌فرماید: «در کارهای مربوط به جامعه اسلامی با مردم مشورت کن، حتی کسانی که اشتباهاتی در گذشته داشتند، آنان را مورد عفو قرار ده، برایشان درخواست بخشش کن و آنان در کارها مورد مشورت خویش قرار ده» (آل عمران: ۱۵۹). مشورت و مشارکت‌دادن دیگران در تصمیمات جمعی و امور مهم سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی از مهم‌ترین مسائلی است که در آیات، روایات و... جایگاه ویژه‌ای دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ص ۱۱۱).
عفو	دسته‌ای از آیات به عفو خداوند اشاره دارند. مانند «بعضی از شما خواهان دنیا بودند و بعضی خواهان آخرت، پس خداوند شما را از آنها منصرف ساخت (و پیروزی شما به شکست انجامید) تا شما را آزمایش کند و او شما را بخشید و خداوند نسبت به مؤمنان فضل و بخشش دارد» (آل عمران: ۱۵۲).
کظم و غیظ	حالت خشم و غضب از خطرناک‌ترین حالات انسان است و اگر جلوی آن گرفته نشود، در شکل یک نوع جنون و دیوانگی و از دست‌دادن هر نوع کنترل اعصاب خودنمایی می‌کند و موجب می‌شود بسیاری از جنایات و تصمیم‌های خطرناک از انسان صادر شود که انسان یک عمر باید کفاره و تاوان آن را بپردازد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۳: ص ۹۷). انسان کامل فقط در راه حق و به سبب پایمال شدن حقوق الهی و حقوق مردم خشمگین می‌شود و در این مورد هم از مرز ایمان و حدود الهی خارج نمی‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۸: ص ۶۷).
تقوا	تقوای دینی و الهی یعنی اینکه انسان خود را آنچه را از نظر دین و اصولی که دین در زندگی معین کرده، خطا و گناه و پلیدی و زشتی شناخته شده، حفظ و صیانت کند و مرتکب آنها نشود. آیت‌الله طالقانی تقوا را به منزله وجدان آگاه فرد تلقی می‌کند که او را بر تمایلات و شهوات خود مسلط می‌سازد و از تجاوز به حدود دیگران منع می‌کند (طالقانی، ۱۳۵۸: ص ۵۴).
وفای به عهد و ادای امانت	وفای به عهد ریشه همه ارزش‌های اجتماعی به قرارداد و تعهدات اجتماعی رسمی و غیررسمی است. قرآن کریم با صراحت به وفای عهد فرمان می‌دهد و انسان را در برابر تعهدات خود، مسئول می‌داند (اسراء: ۳۴؛ مؤمنون: ۸ و...). شهید مطهری هم زندگی اجتماعی بشر را براساس محترم‌شمردن پیمان‌ها، میثاق‌ها، قراردادهای و وفای به عهدها می‌داند. وفای به عهد و پیمان یکی از ارکان مهم تمدن

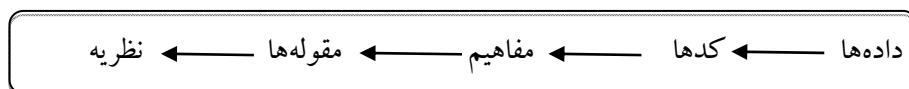
مؤلفه	توضیحات
	بشری است (مطهری، ۱۳۷۴، ج ۲: ص ۴۷). امانتداری معنای وسیعی دارد و هرگونه سرمایه مادی و معنوی را شامل می‌شود و آدمی طبق آیاتی که در قرآن کریم که به صراحت آمده وظیفه دارد در هیچ امانتی خیانت نکند، خواه صاحب امانت مسلمان باشد یا غیرمسلمان (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۳: ص ۷۶).

۴. روش تحقیق

تحقیق حاضر با روش کیفی و با استفاده از روش داده‌بنیاد^۱ است. نظریه‌ای که روش داده‌بنیاد به آن می‌رسد، تنها توصیف‌کننده حوزه‌ای است که مورد مطالعه قرار گرفته و با آنچه که به طور عمومی به آن «نظریه» می‌گوییم، تفاوت دارد. برای واضح تر شدن نتیجه کار داده‌بنیاد از سه نوع نظریه یاد کرده‌اند. نظریه کلان، نظریه رسمی و نظریه خودبنیاد که می‌توان اینها را انواع نظریه در دنیای علوم دانست که داده‌بنیاد به دنبال رسیدن به سومی است و در سطح خردتری از دو نظریه پیشین قرار دارد. تولید نظریه در داده‌بنیاد بر اساس کار با داده‌ها صورت می‌گیرد. در واقع از طریق دستورالعملی پژوهشگر (با پژوهشگر) به دل میدان تحقیق می‌روند و از درون داده‌ها نظریه‌ای را بیرون می‌کشند.

در روش داده‌بنیاد داده‌های گردآوری شده در سه مرحله کدگذاری می‌شوند. در این سه مرحله و با کدگذاری داده‌ها، به تدریج از دل کدها، مفاهیم، از دل مفاهیم، مقوله‌ها و از دل مقوله‌ها، نظریه بیرون می‌آید (شکل زیر). کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی سه مرحله کدگذاری در داده‌بنیاد هستند. در این فرایند پژوهشگر باید اتفاقات و حاشیه‌های پیشرفت کار را در قالب یادداشت‌های یادآورنده برای خود ثبت کند.

شکل ۱. روند تبدیل داده‌ها به نظریه در روش داده‌بنیاد

(استراوس و کوربین، ۱۳۸۷)؛ (دانایی فرد، ۱۳۸۴)؛ (زارعی، ۱۳۸۷) و (منصوریان، ۱۳۸۶)

1. Foundation data.

در آخرین مرحله از کد گذاری (کد گذاری انتخابی)، از میان مقوله‌ها، مقوله محوری انتخاب می‌شود و حول آن، نظریه برآمده از دل تحقیق ارائه می‌شود. نظریه به وجود آمده از دل داده‌ها، حول محور مقوله محوری، به صورت مدل تصویری و داستان ارائه می‌شود. داستان «روایتی توصیفی درباره پدیده اصلی تحقیق است» (منصوریان، ۱۳۸۶: ص ۸).

برای انجام تحقیق و نتیجه‌گیری صحیح از تحقیق، اطلاعات نقش به‌سزایی ایفا می‌کنند. روش گردآوری اطلاعات در این تحقیق به دو صورت تلفیقی از دو روش کتابخانه‌ای و میدانی بوده است. ۱. مطالعات کتابخانه‌ای: در این روش، اطلاعات با مبانی تئوریک و ادبیات تحقیق مرتبط‌اند و برای بررسی ادبیات موضوعی تحقیق از کتاب‌ها، مقالات و منابع لاتین و از طریق مراجعه به مراجع، کتابخانه‌ها، اینترنت و نشریات داخلی و خارجی و غیره استفاده می‌شود. ۲. در بخش میدانی نیز از روش مصاحبه و پرسشنامه برای گردآوری داده‌ها استفاده می‌شود.

پرسشنامه پژوهش: پرسشنامه‌ای محقق ساخته برای شناسایی و اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی بر اساس مفاهیم قرآن کریم است که شامل ۵۲ سؤال است که خبرگان دانشگاه قرآن و حدیث قم آن را تکمیل کرده‌اند.

۵. جامعه و نمونه آماری، تعیین حجم نمونه و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری عبارت است از همه عناصر و افرادی که در یک مقیاس جغرافیایی مشخص، دارای یک یا چند صفت مشترک باشند. در این تحقیق جامعه آماری شامل تمام استادان و مدیران دانشگاه قرآن و حدیث قم است. انتخاب مصاحبه‌شوندگان به صورت هدفمند (نمونه‌گیری جهت‌دار یا نظری) و با روش تصادفی ساده بوده است. محقق پس از مطالعه برخی از مستندات سازمانی، از جمله نمودار سازمانی و با در نظر داشتن حوزه مورد نظر، فرایند جمع‌آوری داده‌ها را تا جایی ادامه می‌دهد که محققان در داده‌ها به مرز اشباع برسند و مفاهیم مرتبط با پدیده مورد نظر - که توسط مصاحبه‌شوندگان مختلف مطرح می‌شوند - تکراری شوند و مطالب جدیدی به مدل اضافه نشود. به‌طور کلی عنوان شده است با توجه به زمان و منابع قابل دسترس تعداد پانزده نمونه برای انجام مصاحبه کافی خواهد بود.

در این تحقیق، با پانزده نفر مصاحبه انجام شد و تجزیه و تحلیل شد. گفتنی است بیشتر روش‌شناسان کیفی برای اطمینان از روایی و پایایی داده‌ها، از معیار اعتمادپذیری یا قابلیت اعتماد جهت ارجاع به ارزیابی کیفیت نتایج کیفی استفاده می‌کنند.

قابلیت اعتماد، به بیانی ساده، میزانی است که در آن می توان به یافته های تحقیق کیفی، متکی بود و به نتایج آن اعتماد کرد. گوبا^۱ و لینکلن^۲ قابلیت اعتماد را شامل چهار معیار قابل قبول بودن، انتقال پذیری، قابلیت اطمینان و تأییدپذیری می دانند (محمدپور، ۱۳۸۷). در این تحقیق معیارهای بالا با راهبردهای مختلف تأمین شده اند که یکی از اصلی ترین آنها، راهبرد بازخورد مشارکت کننده بوده است. در جدول زیر اطلاعات افراد مصاحبه شونده قابل مشاهده است.

جدول ۳: اطلاعات افراد مصاحبه شونده

ردیف	تحصیلات	پست سازمانی	زمان مصاحبه
۱	دکترای فلسفه	قائم مقام پژوهشگاه	۴۸
۲	دکترای کلام	معاون پژوهشی	۵۵
۳	دکترای علوم قرآن و حدیث	رئیس مرکز آموزش الکترونیکی	۳۶
۴	سطح ۴، فقه و اصول	رئیس پژوهشکده علوم و معارف حدیث	۷۷
۵	دکترای مدرسی معارف اسلامی	رئیس پژوهشکده اخلاق و روان شناسی	۳۹
۶	فوق لیسانس IT	مدیر فناوری اطلاعات و ارتباطات	۸۱
۷	فوق لیسانس نهج البلاغه	مدیر هنر و رسانه	۶۹
۸	دکترای مدرسی معارف اسلامی	معاون فرهنگی دانشجویی	۵۱
۹	دکترای الهیات و معارف اسلامی	معاون آموزشی دانشگاه	۴۵
۱۰	دکترای علوم قرآن و حدیث	مدیر تولید دروس	۲۸
۱۱	سطح ۴ تبلیغ	معاون گروه روان شناسی و ارتباطات	۴۲
۱۲	سطح ۴ فقه و اصول	معاون گروه فقه و حقوق	۷۵
۱۳	دکترای مذاهب اسلامی	معاون پژوهشکده کلام	۳۲
۱۴	دکترای تفسیر تطبیقی	مدیر گروه های تفسیر، علوم و معارف قرآن	۸۹
۱۵	دکترای فلسفه	دبیرگروه اخلاق کاربردی	۶۴

1. Guba.

2. Lincoln.

۶. نتایج و یافته‌های پژوهش

در جدول زیر نتایج حاصل از جمعیت‌شناسی پژوهش به صورت خلاصه ارائه شده است.

جدول ۴: جدول نتایج حاصل از جمعیت‌شناسی جامعه تاپسیس پژوهش

نتیجه	درصد	فراوانی	مؤلفه‌های جمعیت‌شناختی	
در بین افراد با سنین مختلف در پاسخگویی به سؤالات پرسشنامه نشان داد که بیشترین پاسخگویان را گروه سنی کمتر از ۴۰ سال تشکیل می‌دهند.	۵/۴۵	۵	کمتر از ۴۰ سال	سن
	۲۷/۳	۳	۴۰ - ۴۴ سال	
	۱۸/۲	۱	۴۵ - ۴۹ سال	
در بین افراد پاسخگو افراد دارای مدرک دکتری بیشترین درصد را به خود اختصاص داده‌اند.	۱۵/۴	۲	فوق لیسانس	تحصیلات دانشگاهی
	۸۸/۶	۱۱	دکتری	
در بین طلاب پاسخگو بیشترین درصد را طلاب سطح ۴ تشکیل می‌دهند.	۴۲/۹	۳	سطح ۳	تحصیلات حوزوی
	۵۷/۱	۴	سطح ۴	

بررسی آمار توصیفی نشان داد که بیشترین درصد پاسخگویان دارای تحصیلات دانشگاهی و کمتر از ۴۰ سال بوده‌اند. در مدل این تحقیق عوامل اثرگذار بر سرمایه اجتماعی از منظر قرآن کریم بررسی شد و عوامل به‌دست آمده در پژوهش را با ادبیات تحقیق تطبیق داده است. گفتنی است در سطح مفهوم‌سازی و مقوله‌بندی با توجه به ذهنیت پژوهشگر در فرایند کدگذاری، دسته‌ای از مفاهیم خلق می‌شوند که هرچند لفظ و عنوان اسمی آنها سابقه نظری دارد، محتوای هر کدام منحصر به فرد و برآمده از داده‌های گردآوری شده تحقیق است.

۷. شناسایی و کدگذاری باز

پس از مصاحبه و بررسی دیدگاه‌های خبرگان دانشگاه قرآن و حدیث قم درباره عوامل تأثیرگذار بر سرمایه اجتماعی، مفاهیم به کار رفته استخراج شدند. خبرگان به آیات مرتبط

با هر یک از مؤلفه‌ها اشاره کرده‌اند که این آیات و زیرمقوله مرتبط با آنها مشخص و کد گذاری شد که نتیجه این کد گذاری واژه‌ها و اصطلاحات زیر است:

زیرمقوله	متن
کمک به رفع مشکلات دیگران	بقره: ۸۵؛ انسان: ۸ و ۹؛ نساء: ۳۶ و ۱۱۴؛ حجرات: ۱۳؛ مائده: ۱۲ و ...
کمک به افزایش توانمندی دیگران	
کمک به افزایش سطح آگاهی دیگران	
احساس هویت قومی	نحل: ۱۶؛ بقره: ۲ و ۲۰۱؛ هود: ۱۱ و ۱۱۴؛ اعراف: ۷ و ۱۳۷؛ نساء: ۴ و ۵۹؛ رحمان: ۶۰ و ...
مدیریت واحد	
احساس هویت دینی	
احساس هویت ملی	
احساس هویت سازمانی	
امانتداری	بقره: ۲ و ۲۸۳؛ نساء: ۴ و ۵۸ و ...
صداقت و راستگویی	احقاف: ۱۵؛ حجرات: ۱۷؛ فتح: ۱۶ و ۱۸؛ محمد: ۲۱؛ مجادله: ۲۲؛ زمر: ۳۲؛ جاثیه: صافات: ۳۷ و ...
همکاری اجتماعی	توبه: ۹ و ۷۱؛ آل عمران: ۳، ۱۰۴ و ۱۱۰؛ حج: ۲۲ و ۴۱؛ لقمان: ۳۱ و ۱۷ و ...
امر به معروف و نهی از منکر	
نیاز به آگاهی بخشی	بقره: ۱۰۳ و ۲۵۸؛ آل عمران: ۱۹ و ۲۳ و ...
نیاز به تغییر نگرش	
حل اختلافات	آل عمران: ۱۰۳، ۱۰۴ و ۱۰۵؛ نساء: ۵۹ و ۶۵؛ هود: ۱۱۹ و ...
پیشگیری از آسیب‌ها و مسائل	
رفع مسائل و مشکلات دیگران	
گسترش ارزش‌ها و هنجارها	روم: ۳۰؛ حج: ۴۶؛ عنکبوت: ۴۳؛ قصص: ۷۷ و ...
عدم خودبرتربینی	اعراف: ۱۲؛ هود: ۲۷ و ۳۲ و ...

زیرمقوله	متن
بهره‌گیری از خرد جمعی بر فردنگری	آل عمران: ۳؛ شوری: ۳۸، ۴۲ و...
پچیده‌بودن مسائل اجتماعی	تحریم: ۶؛ حجر: ۲۸ و...
پرهیز از خودرأی‌بودن	بقره: ۱۳۲ و ۱۳۳ و...
تقویت پیوندهای اجتماعی	بقره: ۲۰۸ و...
کاهش فاصله طبقاتی	
تقویت روابط اجتماعی	
کاهش معضلات اقتصادی و اجتماعی	قصص: ۵۵؛ واقعه: ۲۵ و ۲۶ و...
عدم دل‌بستگی به دنیا	اسراء: ۷۰ و ۲۳؛ رعد: ۲۲ و ۲۴ و...
گسترش فرهنگ و آموزه‌های دینی	آل عمران: ۱۰۳؛ شوری: ۳۸ و...
پیشگیری از مسائل اجتماعی	بقره: ۲۷۵؛ نساء: ۱۰ تا ۳۵ و...
از بین بردن زمینه‌های درگیری و اختلاف	اعراف: ۱۵۷؛ مائده: ۱ و...
مقابله در برابر ظلم‌ستیزی	هود: ۱۱۳؛ انعام: ۱۵۲ و...
حمایت از مظلومان	نساء: ۵۷؛ توبه: ۱۳ و...
عدم اظهار نظر بدون داشتن علم آن	مائده: ۲۹؛ شوری: ۳۸ و...
کاهش صداقت و راستی	اسراء: ۸۰؛ توبه: ۱۱۹ و...
پیشگیری از افتراء، تهمت و غیبت	نساء: ۱۱۲؛ نور: ۲۳ و ۲۴ و...
ارزش و آموزه‌های دینی بودن کمک به دیگران	بقره: ۲۶۱ و ۲۷۳؛ طلاق: ۷ و...
تفاوت در داشته‌های دین	آل عمران: ۲۷؛ مؤمنون: ۷۲؛ فرقان: ۲؛ انعام: ۱۴۰؛ نحل: ۷۱ و...
تفاوت در داشته‌های سرمایه	
تفاوت در داشته‌های علم	
احترام به هم‌نوع	حجر: ۶۸ و ۶۹؛ حج: ۴۰ و...
روابط تعاملات اجتماعی بالا	حجرات: ۱۳؛ فرقان: ۵۴ و...

زیرمقوله	متن
امانتداری	یوسف: ۵۴ و ۵۵؛ قصص: ۲۶ و...
حلم و صبر	غافر: ۵۵، ۷۷ و ۲۷؛ زمر: ۱۰؛ احقاف: ۳۵؛ انسان: ۱۲ و ۲۴؛ مزمل: ۱۰ و...
نظم در جامعه	آل عمران: ۱۹۰؛ قمر: ۴۹ و ۵۴ و...
همکاری و تعاون	بقره: ۲۱۵؛ اسراء: ۲۶ و ۲۷؛ مائده: ۲؛ عصر: ۳؛ روم: ۳۸؛ سبأ: ۴۶ و...
نیکی به دیگران	
احسان و نیکوکاری	
دستگیری از دیگران	
همیاری در کارهای نیک	
حُسن ظن به همکاران	نور: ۱۱ و ۱۲؛ حجرات: ۱۲ و...
حُسن ظن به مسلمانان	
حُسن ظن به همسر	
حُسن ظن به دیگران	
حُسن ظن به فرزندان	
پایبندی به تعهدات	اسراء: ۳۴؛ معارج: ۳۲؛ مؤمنون: ۸؛ مائده: ۱؛ انبیاء: ۳۵ و...
تعهد به پیمان‌ها	
وفای به عهد	
امانتداری	نساء: ۸۷؛ یوسف: ۸۸؛ احزاب: ۲۴؛ مائده: ۱۱۹؛ مریم: ۴۱ و...
راستگویی به فرزندان	
راستگویی به همسر	
راستگویی به خویشاوندان	
راستگویی به همکاران	

زیرمقاله	متن
راستگویی به مؤمنان	
راستگویی به دیگران	
نرم‌خویی با همسر	
نرم‌خویی با فرزندان	حجر: ۸۸، اسراء: ۵۳؛ مؤمنون: ۹۶؛ عنکبوت: ۴۶؛
نرم‌خویی با زبردستان	عبس: ۱، ۲، ۸ و ۱۱ و...
مدارای با مردم	
امر به معروف در خانواده	
امر به معروف در محیط کار	
امر به معروف در محیط تحصیل	آل عمران: ۱۰۴، ۱۱۰؛ توبه: ۷۱؛ لقمان: ۱۷؛ تحریم: ۶
امر به معروف در میان جامعه	...
امر به معروف در میان مؤمنان	
محبت و دوستی با همسر و فرزندان	
محبت و دوستی نسبت به مسلمانان و مؤمنان	بقره: ۱۹۵؛ احقاف: ۱۵؛ عنکبوت: ۸؛ نساء: ۳۶؛ فصلت: ۳۴
محبت و دوستی نسبت به دیگران	...
اتفاق به خویشاوندان	
اتفاق به مؤمنان	آل عمران: ۱۳۴؛ بقره: ۱۷۷؛ مزمل: ۲۰ و...
اتفاق به دیگران	
تواضع در برابر عالمان و استادان	
تواضع در برابر والدین	آل عمران: ۱۵۹؛ حجر: ۸۸، اسراء: ۲۴، شعراء: ۲۱۵؛
تواضع در برابر دیگران	لقمان: ۱۸ و...
تواضع در برابر مؤمنان	

۸. کدگذاری محوری

با استفاده از رهیافت نظام‌مند و کدگذاری گزینشی اصطلاحات به کار رفته در مصاحبه خبرگان دسته‌بندی شد و مفاهیم زیر به دست آمد:

مقوله	زیرمقوله
همکاری و تعاون	کمک به رفع مشکلات دیگران کمک به افزایش توانمندی دیگران کمک به افزایش سطح آگاهی دیگران
اخوت و برادری	احساس هویت قومی مدیریت واحد احساس هویت دینی احساس هویت ملی احساس هویت سازمانی
همبستگی اجتماعی	امانتداری صداقت و راستگویی وفای به عهد همکاری اجتماعی امر به معروف و نهی از منکر
ارتباطات اجتماعی	نیاز به آگاهی بخشی نیاز به تغییر نگرش حل اختلافات پیشگیری از آسیب‌ها و مسائل گسترش ارزش‌ها و هنجارها

مقوله	زیر مقوله
مشورت با دیگران	عدم خودبرتربینی بهره‌گیری از خرد جمعی بر فردنگری پیچیده بودن مسائل اجتماعی انتخاب بهترین راه حل پرهیز از خودرأی بودن
انفاق و بخشش	رفع مسائل و مشکلات دیگران تقویت پیوندهای اجتماعی کاهش فاصله طبقاتی تقویت روابط اجتماعی کاهش معضلات اقتصادی و اجتماعی عدم دل‌بستگی به دنیا گسترش فرهنگ و آموزه‌های دینی
اصلاحگری اجتماعی	پیشگیری از مسائل اجتماعی از بین بردن زمینه‌های درگیری و اختلاف مقابله در برابر ظلم‌ستیزی حمایت از مظلومان
حُسن ظن عمومی در جامعه	عدم اظهار نظر بدون داشتن علم آن کاهش صداقت و راستی پیشگیری از افترا، تهمت و غیبت ارزش و آموزه‌های دینی بودن کمک به دیگران تفاوت در داشته‌های دین

مقوله	زیر مقوله
	تفاوت در داشته‌های سرمایه تفاوت در داشته‌های علم احترام به هم‌نوع محبت و دوستی
اعتماد اجتماعی	امانتداری صداقت و راستگویی وفای به عهد حُسن ظن روابط تعاملات اجتماعی بالا امانتداری حلم و صبر نظم در جامعه امر به معروف و نهی از منکر
مدارای اجتماعی	نرم‌خویی با همسر نرم‌خویی با فرزندان نرم‌خویی با زیردستان مدارای با مردم
تواضع	تواضع در برابر عالمان و استادان تواضع در برابر والدین تواضع در برابر دیگران تواضع در برابر مؤمنان

۹. کدگذاری انتخابی

با استفاده از رهیافت نظام‌مند و کدگذاری گزینشی اصطلاحات به کار رفته در مصاحبه با خبرگان دانشگاه قرآن و حدیث قم دسته‌بندی شد و مقولات زیر به دست آمد:

مفاهیم	مقوله اصلی
همکاری و تعاون	سرمایه اجتماعی
اخوت و برادری	
همبستگی اجتماعی	
ارتباطات اجتماعی	
مشورت با دیگران	
انفاق و بخشش	
اصلاحگری اجتماعی	
حُسن ظن عمومی در جامعه	
اعتماد اجتماعی	

با بررسی انجام‌شده، مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر سرمایه اجتماعی از نگاه خبرگان به ترتیب عبارت‌اند از:

۱. پیشگیری از مسائل اجتماعی؛
۲. عدم دل‌بستگی به دنیا؛
۳. کمک به افزایش سطح آگاهی دیگران؛
۴. حلم و صبر؛
۵. همکاری اجتماعی؛
۶. پرهیز از خودرأی بودن؛
۷. انتخاب بهترین راه حل.

نتایج این تحقیق با نتایج تحقیق علیرضا قربانی (۹۷) همسو است. در تحقیق قربانی

مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی شامل اعتماد اجتماعی، اعتماد نهادی، مشارکت رسمی، مشارکت غیررسمی، تعاملات اجتماعی، و اعتماد بوده است (ر.ک: قربانی، ۱۳۹۷) که سه عنصر اعتماد، مشارکت و همکاری در هر دو تحقیق به‌عنوان مؤلفه سرمایه اجتماعی به‌دست آمده است.

بحث‌هایی مانند اخوت و برادری، حق محوری، صلح رحمی، انفاق و بخشش، امر به معروف و نهی از منکر، در تحقیقات غربی به‌عنوان شاخص سرمایه اجتماعی نیست؛ اما در نگاه اسلامی و از منظر قرآن کریم این موارد بخشی از معیارهای سرمایه اجتماعی به شماره می‌روند (علینی، ۱۳۹۱: ص ۱۲۸).

نتیجه‌گیری

نتایج این تحقیق بیانگر این مطلب است که از دیدگاه خبرگان دانشگاه قرآن و حدیث قم «حُسن ظن عمومی»، نخستین اولویت بر اساس مفاهیم قرآن کریم است. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از بسیاری از گمان‌ها بپرهیزید؛ چراکه بعضی گمان‌ها گناه است... تقوای الهی پیشه کنید» (حجرات: ۱۲). حال مراکزی که مسئول فرهنگ می‌باشند، موظف به برنامه‌ریزی برای تقویت حُسن ظن عمومی هستند که در این زمینه صدا و سیما می‌تواند مهم‌ترین نقش را ایفا کند.

دومین اولویت «اعتماد» است که جهت تقویت آن در جامعه می‌توان به روراست‌بودن و صداقت، خیرخواهی برای دیگران، پایبندی به وعده‌ها، انصاف به خرج‌دادن در روابط و فقط به فکر کسب سود برای خود نبودن، هرچند به قیمت متضررشدن دیگران و... اشاره کرد. سازمان‌ها و نهادهای فرهنگی و تبلیغی کشور باید در این زمینه برنامه‌ریزی و در ترویج این ارزش‌ها تلاش کنند و مسئولان نظام نیز با عمل به قول و وعده‌های خود زمینه‌های اعتماد مردم را فراهم نمایند. در تعالیم و آموزه‌های دین اسلام فراوان توصیه شده است که به غیر خدا تکیه نکنید؛ چراکه همه خیرات و خوبی‌ها به دست او است: «بگو: بارالها! مالک حکومت‌ها تویی، به هر کس بخواهی، حکومت می‌بخشی و از هر کس بخواهی، حکومت می‌گیری. هر کس را بخواهی، عزت می‌دهی و هر کس را بخواهی خوار می‌کنی. تمام خوبی‌ها به دست توست. تو بر هر چیزی قادری» (آل‌عمران: ۲۶).

سومین اولویت «اخوت و برادری» است که برای افزایش و تقویت آن در جامعه می‌توان مواردی چون: حفظ حقوق یکدیگر، تغافل، عفو و گذشت بزرگوارانه، صلح و آشتی و... را ترویج کرد؛ که در این زمینه سازمان‌های فرهنگی و تبلیغی باید برنامه‌ریزی کنند. در آیه ۱۰ سوره حجرات در مورد اخوت و برادری آمده: «مؤمنان برادر یکدیگرند؛ پس دو برادر خود را صلح و آشتی دهید و تقوای الهی پیشه کنید. باشد که مشمول رحمت او شوید».

چهارمین اولویت «انفاق و بخشش» است که برای ارتقای آن در جامعه می‌توان به خیرخواهی، ایثار و از خود گذشتگی، جلوگیری از فقر و... اشاره کرد و با معرفی الگوهایی در این زمینه مردم را به این ارزش‌ها ترغیب و تشویق نمود. خدا در قرآن می‌فرماید: «اگر انفاق‌های خود را در راه خدا آشکار سازید، خوب است و اگر آن را پنهان دارید و به فقرا بدهید به سود شما است و از گناهانتان می‌بخشد» (بقره: ۲۷۱).

پنجمین اولویت «مشورت با دیگران» است که گزینه‌هایی چون: پیشگیری از پشیمانی، مبارزه با تکبر و استبداد نظر، هدایت‌گری، کامروایی روش‌های مفیدی هستند که می‌توان برای گسترش آنها در جامعه برنامه‌ریزی کرد. اهمیت این موضوع به حدی است که در قرآن کریم یک سوره تحت عنوان شوری وجود دارد: «مؤمنان کسانی هستند که دعوت پروردگارشان را اجابت کردند و نماز را به‌پا داشتند، امورشان را به مشورت گذاشتند و از آنچه که روزی‌شان کردیم انفاق می‌کنند» (شوری: ۳۸).

ششمین اولویت «اصلاح‌گری اجتماعی» است که برای افزایش آن در جامعه می‌توان به مواردی چون: تقویت ارتباط میان والدین، تقویت نظارت‌های اجتماعی رسمی و دولتی، برنامه‌ریزی اصولی و صحیح برای اشتغال در جامعه و... را بیان کرد. خدا در قرآن به حضرت موسی و هارون ع می‌فرماید: «به سوی فرعون بروید، که طغیان کرده است؛ اما به‌نرمی با او سخن بگویید، شاید متذکر شود و [از خدا] بترسد» (طه: ۴۳ - ۴۴).

هفتمین اولویت «ارتباطات اجتماعی» است که برای تقویت آن در جامعه می‌توان کارگاه‌های مهارت‌های ارتباطی را در جامعه گسترش داد و مردم را به روش‌های مختلف به شرکت در این کارگاه‌ها ترغیب و تشویق کرد. از برخی آیات قرآن استفاده می‌شود که ارتباطات اجتماعی انسان در متن خلقت و آفرینش او پی‌ریزی شده است؛ چنان که در

آیه ۱۳ سوره حجرات خداوند می‌فرماید: «ای مردم! شما را از مردی و زنی آفریدیم و شما را ملت‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا به این وسیله یکدیگر را بازشناسید (نه اینکه به این وسیله بر یکدیگر تفاخر کنید). همانا گرامی‌ترین شما نزد خداوند متقی‌ترین شما است».

هشتمین اولویت «همبستگی اجتماعی» است. جهت تداوم آن در جامعه می‌توان تعاون و همکاری، صفا و یکرنگی، نوع دوستی و پیمان برداری و مانند آن را به شهروندان آموزش داد. صریح‌ترین آیه‌ای که به موضوع همبستگی اجتماعی اشاره دارد، آیه ۱۰۳ سوره آل عمران است. در این آیه، هیچ‌یک از ویژگی‌های انسانی از جمله مشترکات قومی، خونی، نژادی و زبانی به‌عنوان عامل همبستگی شناخته نشده است؛ زیرا هیچ‌یک از این ویژگی‌ها برخاسته از فطرت مشترک همه انسان‌ها نیست. در نتیجه هر چند در مواردی موجب همگرایی و جمع کردن عده‌ای می‌شود، اما عده‌ی بیشتری را خارج می‌کند و خود این امر عامل گسست و جدایی می‌شود.

و نهمین اولویت «همکاری اجتماعی» است که باید سازمان‌ها و نهادهای مختلف را بسیج و مردم را به همکاری با یکدیگر و با سازمان‌ها و نهادها ترغیب و تشویق کرد و از طریق گسترش تعاونی‌ها و نهادهای مردمی، این همکاری را در سطح کشور گسترش داد. خداوند می‌فرماید: «در کارهای نیک و تقوا با هم همکاری کنید و در گناه و ستم با هم همکاری نکنید» (مائده: ۲).

کتابنامه

۱. قرآن کریم.
۲. آدمی، علی (۱۳۹۶)، «جایگاه سرمایه اجتماعی در بستر قدرت نرم با تأکید بر آراء امام خمینی ۴، دوفصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات قدرت نرم، س ۷، ش ۱۶، ص ۷۳-۷۴.
۳. استراوس، آنسلم و کوین جولیت (۱۳۸۷)، اصول روش تحقیق کیفی: نظریه مبنایی، رویه‌ها و شیوه‌ها، ترجمه: بیوک محمدی، چ ۲، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۴. افسری، علی (۱۳۹۰)، تأثیر سرمایه اجتماعی بر نوآوری موردی کشورها، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم اقتصادی دانشگاه پیام نور، استاد راهنما: دکتر فرهاد خداداد کاشی.
۵. بیدختی، امین، شریفی و علی اکبر نوید (۱۳۹۲)، «دینداری و سرمایه اجتماعی حامی امنیت اجتماعی»، فصلنامه مطالعات امنیت اجتماعی، ش ۳۳، ص ۴۷-۶۹.
۶. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹)، انتظار بشر از دین، چ ۶، قم، نشر اسراء.
۷. خنیفر، حسین؛ سمیه بابائیان مهابادی و فائزه طاهری نژاد (۱۳۹۴)، «چیستی نسبت دین و سرمایه اجتماعی با نگره فلسفی (مورد کاوی: پایش آیات قرآن در نظام وحیانی)»، فلسفه دین، دوره ۱۲، ش ۱، ص ۱۷۵-۱۹۶.
۸. دانایی فرد، حسن (۱۳۸۴)، «تئوری پردازی با استفاده از روی کرد استقرایی، استراتژی مفهوم سازی تئوری بنیاد»، دانشور رفتار، ش ۱۱، ص ۵۷ - ۷۰.
۹. زارعی، عظیم و همکاران (۱۳۸۷)، «بررسی بکارگیری روش تحقیق مبتنی بر تئوری مفهوم سازی بنیادی در حوزه مطالعات کارآفرینی»، مجله کار و جامعه، ش ۹۸ و ۹۹، ص ۳۰ - ۳۷.
۱۰. طالقانی، سید محمود (۱۳۵۸)، پرتوی از قرآن، چ ۳، تهران، شرکت سهامی انتشار.
۱۱. طاهری نژاد، فائزه (۱۳۹۴)، «چیستی نسبت دین و سرمایه اجتماعی با نگره فلسفی، مورد کاوی: پایش آیات قرآن کریم در نظام وحیانی»، مجله فلسفه دین، دوره ۱۲، ش ۱، ص ۱۸۱.
۱۲. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۴۵)، تفسیر المیزان، ترجمه: گروهی از نویسندگان بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی و همکاران، قم: نشر رجا.

۱۳. طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۴)، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه: سیدمحمدباقر موسوی همدانی، چ ۵، قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۴. طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۸)، سنن النبى، ترجمه: محمدهادی فقهی به کوشش: سیدهادی خسروشاهی، چ ۱۰، قم: بوستان کتاب.
۱۵. علینی، محمد (۱۳۹۱)، سرمایه اجتماعی در آموزه‌های اسلامی، چ ۱، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
۱۶. قربانی، علیرضا (۱۳۹۷)، «بررسی رابطه میان دینداری و سرمایه اجتماعی در میان دانشجویان دانشگاه گلستان»، فصلنامه علمی - پژوهشی اسلام و علوم اجتماعی، دوره ۱۰، ش ۲۰، ص ۱۲۱-۱۴۰.
۱۷. کاظمی پور، عبدالصمد (۱۳۸۳)، سرمایه اجتماعی در ایران، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دفتر طرح‌های ملی.
۱۸. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، الکافی، تصحیح: علی اکبری غفاری و محمد آخوندی، قم: دارالکتب الاسلامیه.
۱۹. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، بحارالانوار، ج ۷۱، بیروت: دارالحیاء التراث العربی.
۲۰. محمدپور، احمد (۱۳۸۷)، «ارزیابی کیفیت در تحقیق کیفی: اصول و راهبردهای اعتباریابی و تعمیم‌پذیری»، فصلنامه علوم اجتماعی، ش ۴۸، ص ۷۳-۱۰۷.
۲۱. مطهری، مرتضی (۱۳۷۴)، مجموعه آثار، تهران: صدرا.
۲۲. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۵)، پیام قرآن، قم: انتشارات مدرسه امیرالمؤمنین ۷.
۲۳. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، ج ۳، چ ۷، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۲۷ جلد.
۲۴. منصوریان، یزدان (۱۳۸۶)، گراند تئوری چیست و چه کاربردی دارد، ویژه‌نامه همایش علم اطلاعات و جامعه اطلاعاتی، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
۲۵. مورفی، ژورف (۱۳۹۱)، غیرممکن ممکن است، تهران: نشر مرکز.
26. Lichterman, P. (2015), "Religion and Social Solidarity". In *Religion and Volunteerism* (pp. 241-261), Springer International Publishing.

27. Jeong, H. O. (2010), "How do religions differ in their impact on individuals' social capital? The case of South Korea". *Nonprofit and voluntary sector quarterly*, 39 (1), 142-160.
28. Welch, M. R., Sikkink, D., Sartain, E., & Bond, C (2004), "Trust in God and trust in man: The ambivalent role of religion in shaping dimensions of social trust," *Journal for the Scientific Study of Religion*, 43(3), 317-343.
29. Bunn, C., & Wood, M (2004), "Cultured responses: The production of social capital in faith based organizations," *Current Sociology*, 60(5), 636-652.
30. Norris, P., & Inglehart, R (2004), "Religious organizations and social capital," *The International Journal of Not-for-Profit-Law*, 6(4).

References in Arabic / Persian

1. The Holy Quran.
2. Adamie, Ali (1396 SH), "The Position of Social Capital in the context of Soft Power with Emphasis on Imam Khomeini's Views ", *Journal of Soft Power Studies*, vol. 7, no 16, pp. 73-74.
3. Strauss, Anselm and Cobin Joliet (1387 SH), *Principles of Qualitative Research Methodology: Basic Theory, Procedures and Practices*, Translated by Boyouk Mohammadi, second print, Tehran: Humanities and Cultural Studies Institute.
4. Afsari, Ali (1390 SH), *The Impact of Social Capital on Country Case Innovation*, MA in Economics, Payam Noor University, Supervisor: Dr. Farhad Khodadad Kashi.
5. Bidokhti, Amin, Sharifi, and Ali Akbar Navid (1390 SH), "Religion and Social Capital with Social Security", *Quarterly Journal of Social Security Studies*, vol. 33, pp. 47-69.
6. Javadi Amoli, Abdullah (1389 SH), *Human Expectation of Religion*, sixth print, Qom, Isra Publications.
7. Khanifar, Hossein; Babaian Mahabadi, Somayeh Taherinejad, Faezeh (1394 SH), "What is the Relationship between Religion and Social Capital with a Philosophical Perspective (Case Study: Monitoring the Qur'anic Verses in the Revelation System)", *Journal of Philosophy of Religion*, Vol. 12, No 1, p. 175-196.
8. Danaeifard, Hassan (1384 SH), "Theorization Using Inductive Approach, Conceptualization Strategy of Foundation Theory", *Journal of Daneshvar Raftar*, Vol. 11, pp. 57 - 70.
9. Zarei, Azim et al. (1387 SH), "Investigation of Applying Research Methodology Based on Fundamental Conceptual Theory in Entrepreneurship Studies", *Journal of Work and Society*, Vols. 98 and 99, pp. 30-37.
10. Taleghani, Sayyid Mahmood (1358 SH), *A Beam of the Quran*, third print, Tehran, Inteshar Stock Company.
11. Taherinejad, Faezeh (1394 SH), "What is the Relationship between Religion and Social Capital with a Philosophical Perspective, Case Study: Monitoring the

- Verses of the Holy Quran in the Revelation System," *Journal of Philosophy of Religion*, Vol. 12, Vol. 1, p. 181.
12. Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein (1345 SH), *Tafsir al-Mizan*, Translated by A Group of Authors of the Allameh Tabatabaai et al Foundation, Qom: Raja Publications.
  13. Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein (1374 SH), *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*, Translated by Seyyed Mohammad Bagher Mousavi Hamedani, fifth print, Qom: Society of Teachers of Qom Seminary Publications.
  14. Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein (1398 SH), *Sunan al-Nabi*, Translated by Mohammad Hadi Feqhi, by Seyyed Hadi Khosrowshahi, tenth print, Qom: Bustan Kitab.
  15. Ellini, Mohammad (1391 SH), *Social Capital in Islamic Teachings*, first print, Qom: Bustan Kitab Institute.
  16. Ghorbani, Alireza (1397 SH), "Investigating the Relationship between Religion and Social Capital among Students of Golestan University", *Islamic Quarterly Journal of Islam and Social Sciences*, Volume 10, no. 20, pp. 121-140.
  17. Kazemipour, Abdul Samad (1383 SH), *Social Capital in Iran*, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance, Office of National Plans.
  18. Kelini, Muhammad ibn Ya'qub (1407 AH), *Al-Kafi*, Corrected by Ali Akbari Ghafari and Mohammad Akhundi, Qom: Dar al-Kutob al-Islamiyah.
  19. Majlesi, Mohammad Bagher (1403 AH), *Bahar al-Anwar*, vol. 71, Beirut: Dar Ihya al-Toras al-Arabi.
  20. Mohammadpour, Ahmad (1387 SH), "Quality Assessment in Qualitative Research: Principles and Strategies of Accreditation and Generalizability", *Journal of Social Sciences*, vol. 48, p.73-107.
  21. Motahhari, Morteza (1374 SH), *Collection of Works*, Tehran: Sadra.
  22. Makarem Shirazi, Nasser (1375 SH), *The Message of the Quran*, Qom: Amir Al-Momenin School Publications.
  23. Makarem Shirazi, Nasser et al. (1374 SH), *Tafsir Nemouneh*, Volume 3, Issue 7, Tehran, Dar al-Kutob al-Islamiyah, 27 vols.
  24. Mansourian, Yazdan (1386 SH), What is the theory and what is its application, *Journal of Information Science and Information Society Conference*, Isfahan: University of Isfahan.

25. Murphy, George (2012), *impossible is possible*, Tehran: Markaz Publications.
26. Lichterman, P. (2015), "Religion and Social Solidarity". In *Religion and Volunteerism* (pp. 241-261), Springer International Publishing.
27. Jeong, H. O. (2010), "How do religions differ in their impact on individuals' social capital? The case of South Korea". *Nonprofit and voluntary sector quarterly*, 39 (1), 142-160.
28. Welch, M. R., Sikkink, D., Sartain, E., & Bond, C (2004), "Trust in God and trust in man: The ambivalent role of religion in shaping dimensions of social trust," *Journal for the Scientific Study of Religion*, 43(3), 317-343.
29. Bunn, C., & Wood, M (2004), "Cultured responses: The production of social capital in faith based organizations," *Current Sociology*, 60(5), 636-652.
30. Norris, P., & Inglehart, R (2004), "Religious organizations and social capital," *The International Journal of Not-for-Profit-Law*, 6(4).

